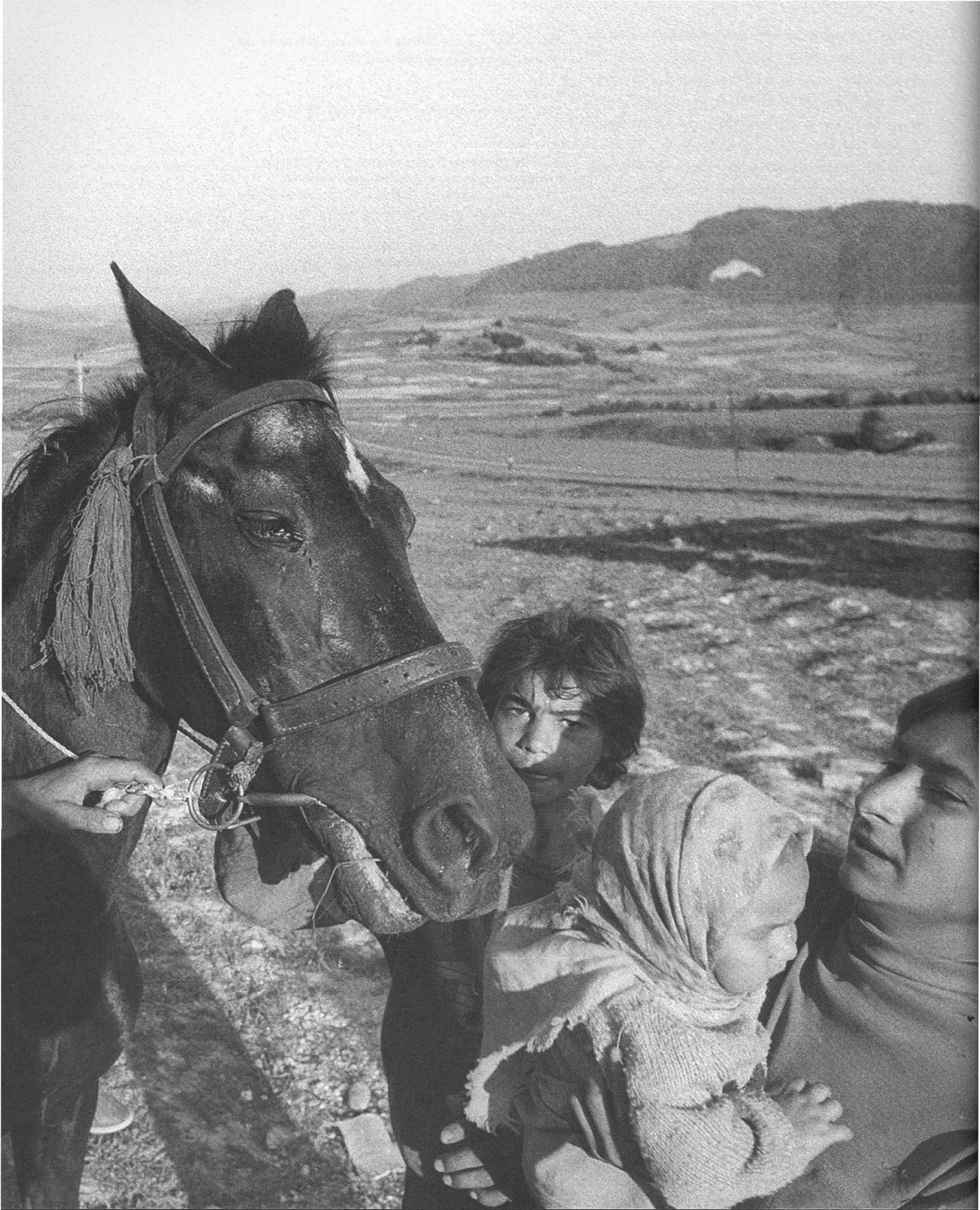

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója

Oblath Márton

Oblath Márton (1976), szociológus, jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi programjának PhD-hallgatója. Kutatási területe a marginális csoportok modern társadalmi reprezentációinak vizsgálata. Disszertációját a „cigányok”-ra vonatkozó társadalomtudományos kutatások történetéről írja. Jelen írásában a régóta húzódozó „ki a cigány?” vitát kísérli meg új kontextusban értelmezni.

A tárgy definiálásának nehézsége talán egyike azon kevés motívumoknak, amely a cigányokról szóló mai szociológiai, antropológiai, politika- és történettudományi, sőt, jogi tanulmányokat rokonítja egymással. A kutatók számára az képezi a definíciós kihívást, hogy az életmódjuk, etnikai hovatartozásuk és szociális helyzetük szempontjából rendkívül differenciált cigányokat olyan csoportként határolják el a társadalom egyéb részétől, amellyel kapcsolatban tisztázható „a tudósoknak, sőt, sokszor maguknak a cigányoknak a fejében élő konfúzió eredetüket, nyelvüket, és szokásaikat illetően.”¹

A heterogenitás tapasztalata a cigánykutatásokban

Bár a cigányok diverzitásának tényei a „cigányisme” 18–19. századi kialakulásától folyamatosan vannak jelen és halmozódnak fel a cigányokkal foglalkozó szövegekben,² a megismerés (és a kutatott tárgykonstrukció megőrzésének) szándékától vezérelt társadalomtudományokban a hetvenes évekig a cigányokat homogenizáló beszédmód dominált. E klasszikus homogenizáló diskurzus – leginkább a romákat tekintve a cigány mivolt autentikus hordozójának – egy ősi földjén, nyelvén

és kultúráján keresztül jellemezhető távoli és homogén csoportot (re)konstruál, amely – a különbséget magyarázó vándorlástörténet ellenére is – nyomai által a mai cigányokat egymáshoz köti.

A nyolcvanas évek folyamán azonban sajátos diszkurzív helyzet állt elő a cigányokkal foglalkozó társadalomtudományi szövegekben, amelyek közös születési helyét a heterogenitás tapasztalataként jellemezhetjük. A tanulmányok abból a megfigyelésből indulnak ki, hogy a cigányokra vonatkozó társadalomtudományos tények alapján a cigányok nem jellemezhetők egységes csoportként, s hogy reménytelen célt tűz ki maga elé az a homogenizáló beszédmód, amely a cigányokat objektív ismérvek alapján reméli más csoportoktól elkülöníteni.³

A cigányok heterogenitását elfogadó, s arra reflektáló vizsgálódások – amelyek közül az antropológiai, a szociológiai, és a magát társadalomtörténetinek nevező megközelítést összegezzük röviden – valamennyien nyugtázzák, hogy „a cigány” csoport definiálására nincs többé remény, ám nem kívánják azt állítani, hogy „cigányok nincsenek”, hiszen nyilvánvalóan vannak magukat

¹ Salo 1979: 73.

² Elsősorban Willems 1997, MacLaughlin 1999, Lucassen 1998, Mayall 2004

³ A nyelvi és kulturális diverzitásra lásd Salo 1979, Szuhay 1998, Prónai 2000, a szociális helyzet sokféleségére és változékonyságára lásd Lucassen 1998, Ladányi – Szelényi 2004, a diffúzionista eredetelméletek kritikájára Törzsök 1998

- 4 Ennek az ellenmondásos helyzetnek a tüneteként olvasható a magyar szociológiában a cigányok objektív klasszifikálásának módjáról, illetve a meghatározás lehetőségéről lezajlott vita.
 [Ladányi – Szelényi 1997, 1998a, 1998b; Havas – Kemény – Kertesi 1998, Kertesi 1998 – a vita anyaga megtalálható: Horváth 2000
- 5 Hancock 1987 és Hancock é. n.
- 6 Vö. Kemény et al. 1976, Havas – Kemény 1993, Kemény – Janky – Lengyel 2004, Ladányi – Szelényi 2004
- 7 Vö. Acton 1974 és Ligeois 1986
- 8 Lásd Horváth 2000
- 9 George – Acton 1996
- 10 Formoso: „Cigányok és letelepültek” 35–41. o., Williams: „Etnológia, gyökértelenség és kulturális örökség” 297–304. o. in. Prónai 2000. Továbbá Stewart 1994, Rao 1987, Piasere 1997
- 11 Horváth 2004
- 12 Ladányi – Szelényi 2004
- 13 Ladányi – Szelényi 2001, Stewart 2001

cigányként identifikáló egyének, és arra a problémára is megoldást kell találniuk, hogy vannak a környezetük által cigányként számon tartott csoportok, amelyeknek társadalmi helyzetét és identitását éppen cigányként (vagy a „nem az igazi cigány”-ként) való regisztrálásuk határozza meg.⁴ Ezt egészíti ki a monográfiákban az arra való reflexió is, hogy a cigányok etnicitásának tagadása meghatározó ideológiai eleme volt a cigány holokausztnak.⁵

Ezért a heterogenitásra reflektáló szerzők elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a roma, szintó, jénis, beás stb. etnikai csoportok kisebbségként, nemzetiségként való elismeréséért folytatott küzdelmek legitimitását nem vitatják (és nemegyszer támogatják), ám tisztázásra szorul, mennyiben hasonlóak, vagy különbözők a cigány csoportok; a cigányok leírása és magyarázata milyen közös nevező alapján lehetséges akkor, ha a diffuzionista eredetelméletek már nem tekinthetők érvényesnek.

A szociológiai cigánykutatásokban a heterogenitás problémáját jelentősen redukálja a cigányok etnikai vonásainak zárójelbe tétele. A társadalmi pozícióján keresztül meghatározott, kirekesztett és/vagy szegény⁶ (avagy a nyugat-európai szociológiai irodalom ábrázolásában inkább migráns és/vagy migrációra kényszerített)⁷ cigány szociológiai kategóriáját a nem szegény, vagy a nem vándorló cigányok „kezdi ki”. A reflexiók kísérletek a marginalitásában újratermelő csoport konstitutív elemeként azt tűntetik fel, hogy őket a változó intenzitású, ám minőségét tekintve ahistorikus rasszizmus, s az ebből fakadó „diszkriminációs többlet” sújtja.⁸ A „társadalompolitikailag” elkötelezett – azaz a politikai rezsimek intervencióját és az ellátórendszerek diszfunkcionális mechanizmusainak felszámolását sürgető – szövegekben az általánosabb megjelenések („Migranti e itineranti”, „Resende”, „Voyageurs”, „population nomade”, „personne sans domicile fixe”, sőt „vulnerable groups”⁹ megjelölések) helyébe visszatér a „Romák”, vagy „Szintik és Romák” megnevezés. Mindazonáltal ekkor is de-etnizált koncepcióval van dolgunk, csupán arról van szó, hogy a szociológusok sem vitatják a szűkös erőforrásokért a nemzetállamok erőterében folytatott küzdelem jogosultságát.

Az etnológián/kulturális antropológián belül megfogalmazódó reflexív fordulat kutatói határozottan elutasítják a cigányok egyetlen kategóriába való beleszuszkolását. Az antropológiai cigánykutatás a néprajz és a cigányisme „igazi cigány”-ának sémája helyett – szándéka szerint – a bennelét folyamatosan elkülönülő pozícióiban kívánja felmutatni és elismertetni a különféle cigány közösségeket, illetve kultúrájukat. Itt a vizsgált közösségek szelekciója az, ami továbbra is biztosítja az antropológiai tanulmányok közös tárgykonstrukciójának megőrzését, s a szövegek egymásra való hivatkozását lehetővé teszi. Leginkább ugyanis olyan roma, szinti, káló stb. közösségek válnak antropológiai kutatás tárgyává Európában, amelyek a „letelepültekkel” (Formoso) „parasztokkal”, „gázsókkal” (Stewart) való érintkezés során olyan „túlélési” (Rao), „fennmaradási” (Piasere), „alámerülési” (Williams) stratégiákat működtettek, amelyek mind az anyagi újratermelésüket, mind az ehhez szükséges etnikus identitás megőrzését biztosították a többségi társadalommal való együttélés során.¹⁰ Az elkülönülési és fennmaradási stratégiáknak a vizsgált csoport kulturális rendszeréből levezetett magyarázata tekinthető a cigányokról szóló antropológiai irodalom vonatkoztatási pontjának.

Az antropológiai reflexív fordulat megkülönbözteti magát mind a „cigánykutatás” egzotifikáló hagyományától, mind a cigányokat társadalmi pozíciójukra és a cigány-reprezentációk/előítéletek származékára redukáló kortársi szociológiától.¹¹ A szociológián belüli reflexív fordulat az asszimiláció és emancipáció előrehaladását számon kérő saját diszciplináris hagyományától, másfelől az involucionista antropológiai ellendiskurzustól különíti el magát.¹² Míg a szociológia nézőpontjából az etnológusok – azon szándékukban, hogy megőrizték a vizsgált tárgy különösségét – a „jég hátán is megélő cigány” mítosztát dédelgetik, s ezzel a cigányokat szolgáló társadalompolitikai javaslatokat gyengítik, addig az antropológia nézőpontjából a szociológusok a „hiány kultúrájának” és „a kultúra hiányának” mítosztát őrizgetve, megvonják a cigány ágens kreativitását és lemondanak a cigány kultúrák rekonstrukciójából származó civilizáció- vagy kultúra-kritikai potenciálról.¹³

A szociológiai és az antropológiai cigánykutatások ugyanakkor egymás diszciplináris hagyományát visszatükrözve formálják meg új vonatkoztatási pontjaikat: a szociológia egy kihelyezett kulturális mozzanat (a

környezet cigánypercepciója) segítségével rehabilitálja a cigányok homogenitását; az antropológia pedig egy szociális mozzanatban, a túlélés hasonló stratégiáiban ismeri fel az általa cigánynak tekintett csoportok azonosságát. Ezek a vonatkoztatási pontok olyan strukturáló tényezőkként működnek a kutatási gyakorlatban, amelyek már nem válnak reflexió tárgyává. E „vakfoltok” módszertani deficitet okoznak mindkét oldalon: a szociológia nem veszi igénybe a kultúra vizsgálatának azon módszereit, amelyekkel az előítéletek differenciáltságukban, a cigány percepciók a kulturális rendszerbe ágyazottan rekonstruálhatók, az antropológiai perspektíva pedig megfélemezni látszik a cigánnyá válás és kisorolódás, valamint a sikeres és sikertelen életstratégiák szimmetrikus elemzésének lehetőségéről.

A cigány-kategória konstrukciója

E dilemmából mutat kiutat, és talán a szociológiai és antropológiai nézőpontok integrálását is lehetővé teszi a heterogenitás tapasztalatára reflektáló társadalomtörténeti megközelítés.¹⁴ Az ún. „holland iskolaként” emlegetett Leo Lucassen, Wim Willems, de ide sorolható az angliai David Mayall is, elsőként a cigány kategória történetileg és országonként eltérő kimunkálását kezdték vizsgálni, arra koncentrálva, hogy a hatóságok,¹⁵ a tudomány,¹⁶ a (népi) folklór és populáris (vagy szép-) irodalom,¹⁷ vagy az enciklopédiák,¹⁸ s ennek nyomán a mindenkori „szakértők” és a közvetlen környezet milyen besorolási rendszereket követve, milyen módon definiálták, jellemezték, stigmatizálták, majd tették nevelés, letelepítés, szabályozás és segélyezés tárgyává „a cigányokat”.¹⁹ E „top down” megközelítést egészítheti ki a „bottom-up” perspektívája; vagyis annak vizsgálata, hogy a kategória alá folyamatosan be- és onnan kisorolódó cigányok a külsődleges konstrukció által meghatározott játéktérben milyen életstratégiákat alakítottak ki, milyen módon és mértékben asszimilálódtak vagy zárkóztak el a változó környezetben, és a szabályozás és adaptálódás dinamikája milyen módon vezetett a „cigány” etnikus kultúrák kialakulásához.

Mindez összhangban áll az etnikai mivolt újabb konstruktivista megközelítéseivel is, amelyek olyan flexibilis, szituatív módon realizálódó és történetileg változó jelenségeként értelmezik az etnicitást, amely az etnikai

kategóriák elhatárolásának, applikálásának, a narratív vagy osztályozási rendszereken nyugvó etnizáló sémák feltalálásának és vitatásának folyamatában segítheti elő az etnikai csoportok létrejöttét és fennmaradását.²⁰ Richard Jenkins és Rogers Brubaker megközelítésében az etnikai identitás és az etnikai határok fogalma kerül a középpontba, mert e fogalmak segítségével az etnicitás dinamikus jellege hangsúlyozható, ám anélkül, hogy az etnicitásnak az egyéni tudat számára adott természetességét, pre-reflexív jellegét tagadni kellene. Az etnikai csoportok nem objektív nyelvi, szokáserkölcsei, leszármazási különbségeiknek köszönhetően különböznek egymástól, hanem a közöttük fennálló határok kölcsönös és folyamatos konstrukciója következtében jönnek létre és maradnak fenn.²¹ Az etnikai határok megvonására tehát nem az etnikai csoportok objektív érintkezése, vagy egymásról alkotott közvetlen tapasztalata alapján kerül sor (mint azt a határ fogalmát ebben a kontextusban elsőként alkalmazó Barth hangsúlyozta 1969-es tanulmányában), hanem az egyének azok, akik percepció sémáikon keresztül ismerik fel magukat és egymást a saját, vagy másik csoport tagjaként.

A cigány mivolt történeti-konstruktivista megközelítésében szintén az etnikai határok átjárhatósága válik hangsúlyossá. Nem csupán arról van szó, hogy – az elzárkózás, vagy a disszimiláció tézisével szemben – a cigányok és a nem-cigányok között objektív elkeveredés, összeolvadás figyelhető meg,²² és nem is csak arról, hogy aki cigányok között él azt – a „tényleges” önidentifikáció ellenében – a környezete hajlamos cigánynak tekinteni.²³ Az etnikai határok egyik vagy másik oldalára kerülés történetileg változó ismérveket alkalmazó identifikációs gyakorlatok eredményeként fogható fel. A külsődleges kategorizálás hatására egy-egy személy etnikai hovatartozása közvetlenül is megváltozhat, és azután folyamatosan átalakulhat. Az identitásváltás e dinamikáját, a „kívülről” és „belül-ről” történő meghatározások komplex rendszerét leg-árnyaltabban talán Csalog Zsolt ábrázolta egy székelymagyar származású és görög-keletinek keresztelt, később azonban muzsikuskok, majd nem-cigányok, végül romák között élő asszony élettörténetén keresztül.²⁴

Egy szintén jellegzetes példa bukkant elő Ladányi Jánosnál és Szelényi Ivánnál Csenyéte cigánytelepének 19–20. századi kialakulását vizsgálva. Azonosítanak egy református és egy katolikus napszámos családot, akik a község szegényebb területein, de a „falu elején”

- 14 Leo Lucassen: „Introduction” in. Lucassen 1998
- 15 Leo Lucassen: „The Hammer was Heard from Daybreak till Noon” In. Lucassen 1998
- 16 Willems 1997, Mayall 1985, 1988, 1998
- 17 Mayall 1992, 1997, Trumpener 1996, Nord 1998
- 18 Willems – Lucassen 1990, Rao 1993
- 19 Lucassen 1998
- 20 Bourdieu 1991 Jenkins 1997 és Brubaker 2004
- 21 Barth 1969
- 22 SzuHay 1998
- 23 Legutóbb Kemény – Janky 2004, de vö. Csepeli – Simon 2004
- 24 Csalog 1976: 179–225.

élnék a 19. században, napszámos görögök, zsidók és magyarok között. A katolikus családot 1857-ben a plébános „neocolonusként” regisztrálja az anyakönyvben, tehát esetükben valószínűsíthető, hogy a közvetlen környezet cigánynak tekintette őket, azonban semmi nem utal arra, hogy a református család cigány lett volna. Mégis, a református K család az, amelynek a sarjai ma nagy számban – most már mint „cigányok” – élnek a századfordulón kialakított cigánytelep területén. Vagyis egy-egy család pusztá hatósági átsorolása képes generációk között tartós cigány identifikációt kialakítani.²⁵ Akad példa arra is, hogy egész társadalmi csoportok kihelyezése is bekövetkezhet ilyen módon. Ezt mutatja be például Annemarie Cottaar a hollandiai *wonwagengewondere* (lakókocsi-lakók) példáján, akiknek migráns csoportjai a hatósági szabályozás miatt még a 20. században is a kijelölt telephelyekről való elmenekülést választották, és csak e kényszermigrációnak köszönhetően jellemezhetőek egyedi életmódú csoportként, illetve tekinti őket a környezetük cigánynak.²⁶

A cigány etnikai askripció ugyanakkor „belülről” is történhet, sőt, a többségi társadalomból kiilleszkedő egész csoportok „önkéntes” cigánnyá válására is akad példa, mint a New Age Travellerek esetében. A hatvanas években még egyértelműnek tűnt, hogy olyan – az angol „fehér” társadalom tagjaiból rekrutálódott – hippikről van szó, akik lakókocsikba költöztek és a „nomád” életet választották. A következő időszakban azonban elkezdtek egymás közt házasodni, s a 90-es években a csoport tagjai közül egyre többen vállalkoztak arra hogy a romani-t, mint „őseik nyelvét” újra megtanulják. A nem cigány környezet már a hatvanas évektől „gypsy”-nek nevezete a közösséget és a 90-es években egy bírósági döntés valóban etnikai csoportként ismerte el őket.²⁷

A helyzetet tovább árnyalja, hogy a cigány etnikus identitás tartalma erős kölcsönhatásban van a többségi társadalommal. Mint azt Judith Okely bemutatja, az angliai Traveller Gypsy-k a feudalizmus bomlásának folyamatában a földjüktől megfosztott, többségében nem roma családokból rekrutálódhattak.²⁸ E marginális csoport a hatóságok és a letelepült környezet által rájuk alkalmazott sztereotípiákkal szemben, a többségi társadalomból való kiilleszkedése során hozta létre a többségi ellenében megfogalmazott szimbolikus univerzumát, majd a már így létrejött etnikum vonta magára a cigány megjelölést.

A cigányokról alkotott sztereotípiák mindazonáltal folyamatosan cirkulálnak a cigányok és a nem cigányok között. A démoni cigánylányról, a szenvedélyes szabadságszeretetről, vagy a romák titkos nyelvéről szóló 19. századi romantikus képzetek adaptálását, átalakítását és visszakölcsönzését vizsgálva persze többféle értelmezés is adódik. Silverman például (1982) az efféle sztereotípiaközvetítést benyomáskeltési stratégiákra vezeti vissza, és a romák kettős identitásának megnyilvánulásaként értelmezi. Ugyanakkor a „feketeség” nyilvánvalóan relatív ismérvének, vagy az „indiai eredet” cigányisme által konstruált mítoszának megjelenése a cigány identításban talán nehezebben magyarázható alkalmi előny szerzési stratégiaként. Feltételezhetjük hogy e cigánykutatók által konstruált vonások közül több – akár a negatív sztereotípiák pozitívvá alakításával – a roma/cigány identitás tartós pozitív elemeivé válik a 20. században.

A kategorizálást középpontba állító antropológiai-szociológiai etnicitás-kutatásból a történeti cigánykutatók számára leginkább az a mozzanat tanulságos, ahogyan megkülönböztethetjük az etnikai csoport és az etnikai kategória fogalmát.²⁹ Míg az etnikai csoportokat többé-kevésbé az összetartozás tudatával rendelkező jelenségként értelmezhetjük, amelyben a köteleket minden tag tudatosan, vagy reflektálatlanul megerősíti³⁰; addig az etnikai kategóriák tekinthetők az egyén számára eleve adott formáknak, amelyek között az etnikai határok megvonása megtörténhet. Az etnikai kategória elhatárolása Jenkins modelljében a kategorizálás egyszerű diszkurzív és gyakorlati folyamatába illeszkedik. Ennek két – a gyakorlatban nehezen elválasztható – aspektusát jelöli a kategória kialakítása, vagyis a határok megnevezése, és az identifikáció, vagyis a kategória alá való (külsődleges, vagy önkéntes) besorolás.³¹ Az etnikai identitás e két aspektus kívülről és belülről megfogalmazott variációinak eredőjeként értelmezhető. Szempontunkból az hangsúlyozandó, hogy az etnikai kategorizálás modelljében megmarad a határ fogalmának kitüntetett szerepe. Amiből egyfelől az következik, hogy az (etnikai) identitásnak részét alkotják azok a percepció sémák is, amelyek segítségével az (etnikai identitással bíró) egyén képes másokat is a különböző „mi”, „ők”, „egyebek” (etnikumként, fajként, réteggként stb.) felfogott kategóriái alá besorolni, más-

25 Ladányi–Szelényi 2000 és 2003

26 Cottaar: „Dutch Travellers: Dwelling, Origins and Occupations” in. Lucassen 1998: 174–190. és Cottaar–Lucassen–Willems 1993

27 Okely 2000

28 Okely 1983

29 Jenkins 1997

30 Calhoun 1997

31 Jenkins 1997

felől, hogy a saját etnikai identitás ennek megfelelően nem egy általános másikkal való kapcsolatában, hanem e sokféleségektől való elhatároltságában tehet szert önmagára.

Mindebből nem következik az etnikai csoportok realitásának feltétlen megkérdőjelezése, csupán a csoportok közötti kapcsolatok csoportokból kiinduló interpretációja helyett az etnicizáló sémák, a sémák diszkurzív ütközése és implementálásuk körülményei, valamint az etnikum kategorizálását végző ágensek kerülnek a vizsgálatok fókuszába.

A történeti nézőpontot érvényesítő cigánykutatások alapján az európai cigányság története olyan klasszifikációs eljárások sorozataként értelmezhető, amely az átsorolódások történetét nemcsak egyes cigány csoportok identitás-formálódásával kapcsolatban találja érdekesnek, hanem tulajdonképpen az egész európai cigányság „etnogenizését” ismeri fel a klasszifikációs folyamatban. Judith Okely elsősorban a feudalizmus bomlásának gazdasági és társadalmi következményeivel indokolja a társadalomból kihelyeződő angliai vándorcigányok létrejöttét, David Mayall és Leo Lucassen azonban már inkább a cigány fogalmának modernkori invencióját, a cigány kategória diszkurzív megformálását tekintik kulcsmozzanatoknak. A szimbolikus hatalom monopóliumát birtokló modern állam ennek során „kimetszi” a marginális elemek egy etnikailag és szociálisan rendkívül heterogén aggregátumát, majd azt a cigány-stigma segítségével különíti el a társadalom egyéb részeitől.

A cigányokra vonatkozó legkorábbi szövegekben a cigányokat elhatároló divízió az alibi egy bizonyos típusával rendelkező és a helyváltoztatásra alibivel nem rendelkező migránsok között húzódik. A szabályozás Angliában, s talán így értelmezhetjük IV. Fülöp kijelentését is (miszerint „cigányok nincsenek, mivel Cigányországot nem ismerünk”) nem is a mulattató, illetve zarándok egyiptomiakra, vonatkozik, hanem azokra a „counterfeyt egyptian” *egyénekre*, akik – igyekezők kikerülni a munkaerőmozgásra vonatkozó helyi regulákat – cigányok „adják ki magukat”, ám valaki igényt formál a munkaerejükre, miközben az illető migránsok nem tudják meggyőzően demonstrálni zarándok mivoltukat. A 15–16. század az az időszak, amikor a hatósági szövegek megteremtik Európában azt a cigány

kategóriát, amely tehát még korántsem etnikai kategória, azonban olyan diszkurzív alakzat, amely képes lesz asszimilálni a cigányokra vonatkozó későbbi képzeteket. Ezek a 15. századi ál-egyiptomiak, *secanerek*, *cingarok*, akikre a 19–20. századi cigányisme igyekezett mint az elsőként Európába „érkező” „cigányokra/romákra” hivatkozni, többségükben feltehetőleg felszívódtak, de talán akadtak olyanok is, akik a 16. század cigányai közt is felbukkantak.³²

A 16–17. század folyamán megváltozik a cigányok elhatárolásának módja. Az alattvalók, illetve külföldiek megkülönböztetésének keretében jellemzően azok a migránsok minősülnek immáron cigánynak, akik a megváltozott szegénygondozási gyakorlat szerint (vagyis, amelyik a helyi hatóságokra bízta az ellátási, gondozási kötelezettséget) nem rendelkeznek meghatározott lakhellyel, vagy meghatározható származási hellyel; ekkor feleslegesnek minősülnek, sorsuk a kitoloncolás, vagy a kivégzés lehet. A 16–17. századi cigányok sorsa a valóságban azonban annak megfelelően alakult, hogy a központi hatalom milyen mértékben volt képes érvényesíteni szándékát a helyi hatóságok ellenében. Az 1533-at követően sűrűsödő cigányüldözések, a rendeletek rövid időszakokon belüli ismétlése azt valószínűsíti, hogy az intézkedések többsége nem érte el a célját.³³ Ennek hátterében azonban nem feltétlenül az állami rendvédelem szervezettségének alacsony fokát kell látnunk, hanem azt is, hogy a helyi hatóságok sok esetben szabotálták a végrehajtást, mivel a mozgó szolgáltató iparos népesség többsége mobil munkaerőként magas fokon integrálódott a regionális gazdaságokba. A cigányként klasszifikáltak tehát ebben az időszakban is részben asszimilálódhattak, részben átkelhetek a belső birodalmi határokon, vagy keleti irányba menekültek.

A pogromokkal és kitoloncolásokkal párhuzamosan jelenik meg a csavargóirodalomban a cigányokat etnikai vonásokon keresztül azonosító alakzat. Az alvilági figurák népes táborán belül elkülönül az egzotikus cigány pittoreszk ábrázolása: ért a jósláshoz, csábításhoz, egyéb boszorkánysághoz; ugyanakkor – az ismert koldusokkal, vagabundokkal, csavargókkal szemben – egy sajátos öltözködési szokásokkal, megkülönböztethető fiziológiai vonásokkal is rendelkező, misztikus eredetű, nomád csoportot alkot, amelyet (szintén örök) vándorlása mellett a kumpániák által egymás közt beszélt titkos nyelv tesz – elvben – felismerhetővé.

32 Vö. Mayal 1992
33 Fraser 1995

Ezen az „outlandyshe” koncepción³⁴ keresztül azonban csak ideiglenesen találkozott össze a populáris karakterológia és a hatósági identifikáció diskurzusa. A 18. századi cigányüldözések dokumentumaiban „cigányok és más csavargó” (*Gauner, Vaganten, Zigeuner*)³⁵ elemekkel találkozunk. Ezek az említések már mellőzik mind a külföldi eredetet, mind az etnikai színezetet. A kategória elmozdulása Willems szerint összefüggésben áll azzal, hogy az abszolutista monarchiák célja már nem a *migráns*, (tehát *kriminális*, tehát valószínűleg *külföldi*) elemektől való megszabadulás volt, hanem épp ellenkezőleg, a katonák és a gályarabok iránti növekvő szükségletüket igyekeznek „cigányok és más csavargók” begyűjtésével kielégíteni. Az, hogy az üldözések a haditechnika megváltozásával Franciaországban, Poroszországban és Észak-Itáliában is megszokadnak a 18. század közepén, megerősíteni látszik ezt az értelmezést. A 18. századi cigány kategória alá már részben a korábbi cigány népesség sorolódott (amely, persze, további migráns csoportokkal és „veszélyes elemekkel” bővíthetett, elsősorban a porosz, francia és észak-itáliai területeken.) A besoroltakat nagy számban végzik ki, deportálják a gyarmatokra,³⁶ illetve nagy számban menekülhettek Kelet-Európába.

A 18. század közepétől a Nyugat-Európában kiépülő centralizált nevelő-fegyelmező intézmények és rendvédelmi szervek számára a kriminális, szegény és migráns, – illetve eme egymást valószínűsítő attribútumok valamelyike által jellemezhető – elemek percepciójában a nevelést igénylő, izolált egyén válik a normalizálás célpontjává.³⁷ Így a 19. század elejére a hatósági irodalomban háttérbe szorul a veszélyes osztályokon belüli (etnikai) csoportok megkülönböztetésének igénye. Nyugat-Európában e rövid felügyelet nélküli időszak határozza meg a cigányok összetételét, miként a 19. század elejétől a századfordulóig ez többé-kevésbé jellemző Magyarországra is.

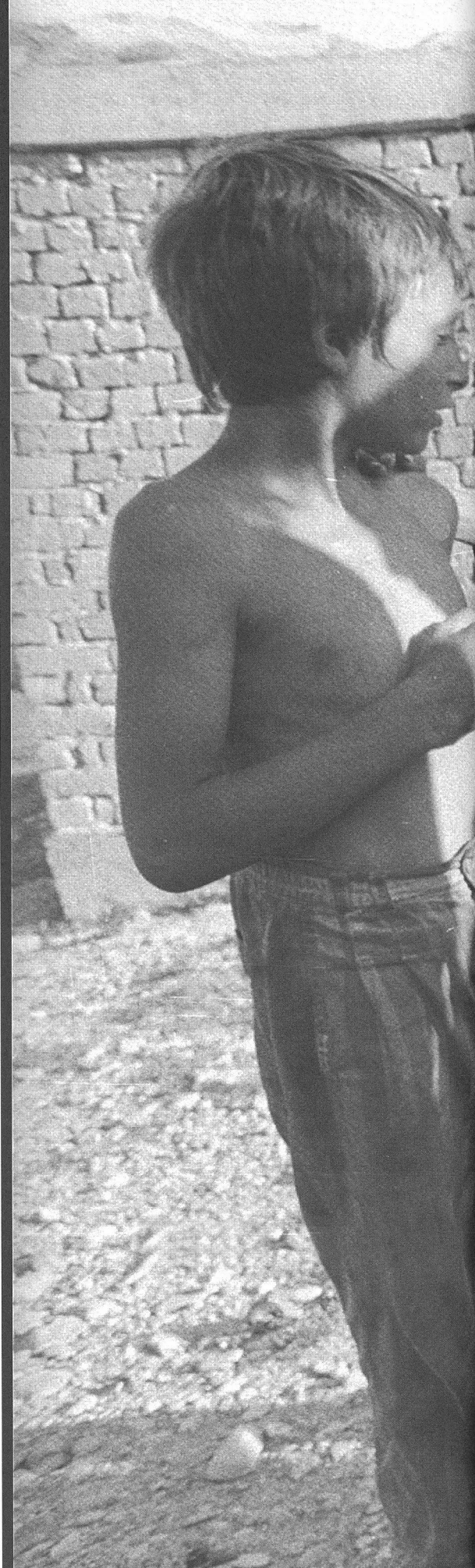
A kategória alá való ki- és besorolódási lehetőségek számbavételének további ismertetése nélkül is érzékelhető, hogy ebben a megközelítésben a cigányok nem Indiából (Egyiptomból stb.) „jöttek”, sokkal inkább Európában „lettek”, ám, tehetjük hozzá, egyszersmind folyamatosan újrafarmálódnak (vagy adaptív módon újraidentifikálódnak kényszerülnek), amint a hegemon cigány kategória határai módosulnak.

34 Mayall 1992

35 Lucassen 1998: 76.

36 Donovan 1992

37 Foucault 1989

A „papír-cigány”

A mozgó népeiséget, és a más oknál fogva kiilleszkedő („külföldi”, „dologtalan”, „kriminális”, vagy a marginalitás egyéb fogalmaival jellemzett) „veszélyes elemeket”; s közöttük különösen az írásos kultúrával nem rendelkező etnikai csoportokat, vagy egy elismert állam népeiségéhez nem kötődő, idegen nyelvet beszélő, vagy idegen kultúrájú, bőrszínű, vagy más okból idegenként felismert csoportokat és egyéneket tehát egymástól különböző módokon, területenként és időszakonként más-más funkcionális jegyek alapján azonosította és termelte ki a környezetük – mint a „cigányokat” Közép-Európában, vagy „egyiptomiakat” (*Gypsy*) Nagy-Britanniában, „cseheket” (*Bohemien*) Franciaországban, „tatárokat” (*Tater, Tattare*) Skandináviában, vagy „feketéket” (káló, *mustalainen*) például Spanyolországban, vagy éppen Finnországban.³⁸ S akkor a mai tinker, traveller, reisende stb. utazók csoportjairól még nem is beszéltünk. Bourdieu nyomán azt mondhatnánk, hogy az 15–18. század folyamán centralizálódó európai államok mindig korábbi szimbolikus harcaikból visszamaradt eszközeiket mobilizálva, egymással szembeni pozícióik és belső monopóliumaik újratermelése érdekében – a marginalitások definiálásán keresztül is – változó módon határozzák meg magukat. A legitim felosztások módosulásai a cigányok kategorizálásának variálódását is jelentik, s így azok, akik cigánynak minősülnek egy időben, adott területen – bár jellemzően tőkében szegények – nem feltétlenül minősülnek cigánynak más régiókban, államokban és különböző időszakokban.

Bár feltételezzük, hogy az inkább diszkurzívként felfogott cigány-kategória regulatív és produktív az inkább szociálisként felfogott cigány csoportok szempontjából, nem arról van szó, hogy bármely fikció segítségével leírható volna a cigány sokaság. Csupán azt hangsúlyozzuk a cigány-kategória sajátosságaként, hogy ennek segítségével egy példátlanul heterogén sokaságot igyekszik a modern állam homogén csoportként meghatározni, s a maga funkcionális szükségletei szerint elkülöníteni.

Bourdieu az etnikumok megkonstruálásával kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a valamely társadalmi térbeli pozícióik szerint együvé soroltak körében az elvárható variabilitás határértéke, a csoport homogenitásának és heterogenitásának optimuma tulajdonképpen mindig vitatható, s ezért az etnikai kategória mindig rendelkezik valami bizonytalansággal, a jelentés „bizonyos ürességével”, amely újabb és újabb definíciók kidolgozására (azaz újabb divíziók bevezetésére, s ezzel a társadalmi világ újabb és újabb legitim vízióinak megfogalmazására) ad lehetőséget.³⁹ Azt mondhatjuk, hogy a cigány-fogalom üressége ebben az értelemben nagyobb, mint más etnikumok esetében. A cigányok nagyfokú heterogenitása önmagában is lehetővé teszi, hogy a társadalomtudósok számára mindig könnyedén felfedezhető legyen egy, a hegemon cigány-kategória által lefedett társadalmi térbeli pozíciók *melletti-közötti* „cigány”, ami mindig egy jobb, pontosabb elhatárolást, a cigány kategória egy újabb megfogalmazását provokálja ki részükről. A „kimaradni látszó” cigány felismerése a hatalmi mező egy alternatív – a korábbi kategória szerzőjétől különböző – pozíciójából, egy másik szerzői identitás partikuláris vízióját legitimálva, a társadalom/kultúra/civilizáció egy alternatív felosztási rendszerének érvényesítését teszi lehetővé.

A kérdés tehát az, hogy kik és mik vesznek részt a cigány kategóriák meghatározásában: kik és mely diszciplínák tesznek szert cigány-témában a legitim szerzőség látszatára, és a kategorizálást végző ágenst a társadalmi pozíciója – az ő identitását meghatározó felosztások rendszere – milyen típusú felosztás megfogalmazásra készíti a cigányokkal kapcsolatban?

Ha az etnikai kategorizálás olyan formáira gondolkodunk, mint a hadseregbe való besorozás, a rendőrségi regisztráció, a bevándorlási kvóták meghatározása és alkalmazása, a népszámlálás során adható válaszlehetőségek meghatározása, vagy ami a személyi igazolványok és útlevelek kibocsátásán keresztül történik, nyilvánvaló, hogy a cigányok kategorizálásának joga is elsősorban a szimbolikus hatalom monopóliumát birtokló államot illeti.⁴⁰ A cigány mivolt modern értelmezésében ugyanakkor kulcsszereplővé válik az állam mellett a sajtó, a tudomány, vagy például az enciklopédiák is. Az itt megfogalmazódó értelmiségi szövegek elemzése minden modern etnikai kategória esetében

38 Különösen Okely 2000, Lucassen 1998, Willems–Lucassen 2001, Sandland 1996, Mayall összefoglalóan 2004; de Donovan 1992, és MacLaughlin 1999 a, b, illetve vö. Hancock é. n.

39 Pierre Bourdieu: „Identity and Representation: Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region” és „Social Space and the Genesis of Groups” in. Bourdieu 1991: 220–252.

40 Bourdieu 2002: 106–115. vö. Jenkins 1997, Loveman 1999

segít leírni azt a viszonylag lehatárolatlan diszkurzivitást, amelyből az etnikum kategorizálását végző ágensek (az állami és helyi hatóságok és az ellátórendszerek mellett az adott etnikum civil környezete és végül az etnikum/nemzet tagjai is) mindenkor újratemmelhetik, vagy megújíthatják az etnikai mivolta vonatkozó kognitív sémáikat.⁴¹ E tekintetben is kulcsfontosságú azoknak a társadalomtudományos cigánykonceptióknak az elemzése, amelyek az értelmiségi viták részeként és azok számára kialakították a kategorizálás lehetőségeit.

Ha a cigánykutatások történetének eddigi feldolgozásait tekintjük, akkor – igen leegyszerűsítve – a következő történet rajzolódik ki a nyugat-európai cigánykonceptiók fejlődéséről: a Gypsy Lore Society tagjai a cigányokról alkotott *egzotikus* sztereotípiák élő alanyait, az „utak arisztokratáit” kísérelték meg tudományos módszerekkel megtalálni. E módszerek azonban minduntalan rációfognak az előfeltevésekre, ez pedig részben „jobb” módszerek, részben pedig újabb és újabb eredetkonceptiók feltalálásához, az életmód mind „esszenciálisabb” (s persze, nehezebben felismerhető) összetevőinek felfedezéséhez vezetett. Az elméletek egymást tagadó előfeltevéseik és módszertani megfontolásaik, következtetéseikben mutatkozó kisebb-nagyobb eltéréseik ellenére közősek voltak abban, hogy megkülönböztették egymástól az „igazi cigány”-t, aki után a nyomozás folyik, attól a „félvér”, „korcs” figurától, akire a terep munka, vagy mások leírása alapján rátaláltak Európában.⁴² Ezzel párhuzamos folyamatként a német kriminológia is hasonló következtetésre jutott. A 19. századtól mind dominánsabbá vált az elképzelés, hogy a porosz (majd német) területen élő migráns elemek nem egyszerűen elfelejtették saját eredetüket (miként azt Grellmann feltételezte), hanem soha nem is alkottak a némettől különböző népet/nemzetet/faj: valójában német csavargókból verbuválódtak.⁴³ Grellmann szövegének (1793) tekintélyével magyarázható, hogy a kriminológusok de-etnizáló konstrukcióival szemben a nyelvészeti és etnográfiai kutatásokban megmaradt az „igazi cigány” utáni nyomozás.⁴⁴ A két megközelítés az 1930-as években sajátosan szintetizálódott az elkeveredés tézisének eugenikai rehabilitálásával: a cigányokra vonatkozó kriminál-biológiai kutatásokat vezető Robert Ritter a németországi Landfahrer/Zigeuner népeiséget a vad, ugyanakkor tiszta árja cigány faj és az eszes német faj elkeveredésével, a veszélyes aszociális elem létrejöttéként értelmezte.⁴⁵

A cigányok e kettős konstrukciója a háború után is tovább él: az *egzotikus* (szenvedélyes, szabadságszerető és természetes, bár talán vad és üldözött) cigányok messze vannak innen (talán Kelet-Európában), míg azok, akik itt vannak, inkább *deviáns elemek*, akik dologtalanságuknak köszönhetően elszegényedtek, egyszóval csak csavargók.⁴⁶

A heterogenitás tapasztalata a cigánykutatásokban talán épp akkor jött létre, amikor a cigányokra vonatkozó tények már nem bizonyultak kongruensnek sem az etnicitásától megfosztott antiszociális elem koncepciójával, sem az igazi cigány romantikus anti-modern ideáljával. Bruno Latourt parafrázálva azt mondhatjuk: sem eléggé „mesterségesnek”, sem eléggé „természetesnek” nem mutatkozott, inkább olyan hibridnek bizonyult, amelyről a nyugat-európai társadalomtudományok azt látták be, hogy talán mindig is kitért a hatalom felügyelő tekintete elől, sőt: „a cigányok” szabad burjánzását, és a modern identitását a *papír-cigány* modern alkotmánya, s nem utolsósorban a cigánykutatók vaksága tette lehetővé.⁴⁷

hivatkozott irodalom:

- ACTON, THOMAS
1974 *Gypsy Politics and Social Change*. London
- ACTON, THOMAS—GHEROGHE, NICOLAE
1996 A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és emberi jogok”. *Replika* 23–24. (December): 207–218.
- BARTH, FREDRIK
1969 *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Cultural Difference*. Boston, Little, Brown, and Company
- BOURDIEU, PIERRE
1991 *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Polity Press.
2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó
- BRUBAKER, ROGERS
2004 *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Harvard University Press
- CALHOUN, CRAIG
1993 Nationalism and Ethnicity. *American Review of Sociology*, vol. 19: 211–239.
- COTTAAR, ANNEMARIE—LUCASSEN, LEO—WILLEMS, WIM
1992 Justice or Injustice? A Survey of Government Policy towards Gypsies and Caravan Dwellers in Western Europe in the Nineteenth and Twentieth Century”. *Immigrants and Minorities*, vol. 11., 1:42–66.
- CSALOG ZSOLT
1976 *Kilenc cigány*. Budapest, Móra Könyvkiadó, Kozmosz könyvek
- CSEPELI GYÖRGY—SIMON DÁVID
2004 Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 30, 1: 129–150.

41 Például az enciklopédia szócikkeknek a hatósági gondolkodására gyakorolt rendkívüli befolyását hangsúlyozza Sarfati 2002 és Willems–Lucassen 1990 is.
 42 Mayall 1992
 43 Lucassen 1998 különösen 74–93.
 44 Willems 1997: 237. oldaltól
 45 Willems 1997: 234–237.
 46 Vö. Acton 1974
 47 Latour 1993

DONOVAN, BILL M.

1996 „Changing Perceptions of Social Deviance: Gypsies in Early Modern Portugal and Brazil”. *Journal of Social History*, vol. 26, 1: 33–54.

FRASER, ANGUS

1996 *A cigányok*. Budapest: Osiris

GHEROGHE, NICOLAE

1991 Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe. *Social Research*, vol. 58, 4: 829–844.

HANCOCK, IAN

1987 *Struggle for the Control of Identity*. OSI, Roma Participation Program. 1987 *The Pariah Syndrome*. Aroma Arbor, Karoma Publishers

HAWAS GÁBOR–KEMÉNY ISTVÁN

1995 A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–20.

HORVÁTH ÁGOTA–LANDAU EDIT–SZALAI JÜLIA

2000 *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó

JENKINS, RICHARD

1997 *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage

KEMÉNY ISTVÁN (szerk.)

1976 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. (Kézirat). Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

KEMÉNY ISTVÁN–JANKY BÉLA–LENGYEL GABRIELLA

2004 *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Nemzeti és Kisebbségkutató Intézet

LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN

2000 Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó
2003 Historical variations in inter-ethnic relations: Toward a social history of Roma in Csenyété, 1857–2000. *Romani Studies*, 1:1–51.
2004 *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó

LATOUR, BRUNO

1993 *We Have never Been Modern*. Cambridge, Harvard University Press
1999 *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris – Gond

LIEGEOIS, JEAN-PIERRE

1994 *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: The Council of Europe Press.

LOVEMAN, MARA

1999 State-building, National Imaginings, and 'Race' in Brazil (1860–1930). *Kézirat*.

MAC LAUGHLIN, JIM

1999a Nation-Building, Social Closure and Anti-traveller Racism in Ireland. *Sociology*, 33, 1. (február): 129–151.
1999b European Gypsies and the Historical Geography of Loathing. *Review*, 22, 1:31–60.

MAYALL, DAVID

2004 *Gypsy Identities 1500–2000: from Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London: Routledge

NORD, DEBORAH EPSTEIN

1998 „Marks of Race”: Gypsy Figures and Eccentric Femininity in Nineteenth-Century Women's Writing. *Victorian Studies* (tél): 190–210.

OKELY, JUDITH

1983 *The Traveller-Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press.
2000 Some political consequences of theories of Gypsy ethnicity. The place of the intellectual. In George Marcus (szerk.) *After Writing Culture*. London: Routledge

PIASERE, LEONARDO

1997 *A cigánológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK.

PRÓNAI CSABA (szerk.)

2000 *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum

RAO, APARNA (ed.)

1987 *The Other Nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective*. Köln: Böhlau

SALO, MATT T.

1979 Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interaction for Ethnic Classification. *Ethnicity*, 6: 73 015–96.

SANDLAND, RALPH

1996 The Real, the Symulacrum, and the Construction of 'Gypsy' in Law. *Journal of Law and Society*, vol. 23, 3: 383–405.

STEWART, MICHAEL SINCLAIR

1994 *Daltestüerek – Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: FTwins
2001 The development of Communist Policy towards Gypsies and Roms in Central and Eastern Europe 1945–1989 as seen through the Hungarian case”. In Willie Guy (ed.) *The ways of Looking at Rom*. Hertfordshire University Press.
2001 Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 6–7.

SZUHAY PÉTER

1999 *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy szegénység kultúrája?* Budapest: Panoráma

TÖRZSÖK JUDIT

1998 Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF–IFA–MKM, 29–52.

TRUMPENER, CATHRIN

1996 A cigányok ideje: egy történelem nélküli nép a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 23–24. (december): 219–242.

WILLIAMS, WIM

1997 *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution*. London: Frank Cass

WILLIAMS, WIM–LEO, LUCASSEN

1990 The church of knowledge. The gypsy in Dutch encyclopaedias and their sources. In Salo, Matt T. (ed.) *100 years of Gypsy Studies*. Cheverly, Md. 3–50.

